

ՀԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱԾԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ
ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ
ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

***Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ***

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բադալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*պատրաստման քարտուղար*), Պատրիկ
Տոնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

- Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիսիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Դազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արքայը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոդյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Դազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյունիսյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Ասրղիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Սոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խենճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արքախանյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դաբաղյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագրական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անյոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ագուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Մարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ

ԱՐԱԳԱԾԻ ՏԻՐԻՆԿԱՏԱՐ ՍՐԲԱՎԱՅՐԸ

Արսեն Բորոխյան*

Հնագիտական և ազգագրական հետազոտությունները փաստում են, որ Հայաստանում գոյություն են ունեցել տարածքների մշակութայնացման երեք մակարդակներ՝ դաշտավայրային, նախալեռնային և բարձր լեռնային, որոնց պայմանականորեն կոչում ենք «ցածր», «միջին» և «բարձր»: Աշխարհագրական պայմանների թելադրած այս «ուղղահայաց գոտիականությունը» պայմանավորել է Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային զարգացումների ողջ ուղին: Ընդ որում, «բարձր» մակարդակում են գտնվել դաշտավայրային և նախալեռնային գոտիներում ապրող մարդկանց սրբավայրերը («սրբերը») և արոտավայրերը: Արագած լեռան հարավային լանջերին վերջերս հայտնաբերված Տիրինկատար սրբավայրը էապես լրացնում է տարածաշրջանի հնագույն հասարակական զարգացումների մասին առկա պատկերացումները: Այն գտնվում է ծովի մակերևույթից մոտ 3.000 մ բարձրության վրա, ընդարձակ գոգահովտի ներքո, որի կենտրոնական հատվածում 2012թ. փաստագրվեցին կրոնիկների հետ առնչվող տաս վիշապաքարեր: Խնդրո առարկա տարածքն իր նշանակությունը որպես ամառանոց և սրբավայր կարող էր պահպանել նաև հետագայում, ինչի մասին են վկայում այստեղ առկա միջնադարյան խեցեղենը, զիարեթը և համապատասխան ավանդագրույցները:

Բանալի բառեր. Արագած, Տիրինկատար, վիշապաքար, կրոնիկ, ծիսական լանդշաֆտ, ուղղահայաց գոտիականություն, քարի պաշտամունք, սինկրետիզմ, հնագիտություն, ազգագրություն:

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և Բեռլինի Բաց համալսարանի վիշապաքարերը հետազոտող արշավախումբը 2012թ. Արագածի լեռնագանգվածի հարավային բարձրադիր հատվածում, ծովի մակերևույթից մոտ 3.000 մ բարձրության վրա, հայտնաբերեց նոր հնագիտական հուշարձան՝ Տիրինկատար անվամբ: Մոտ 40 հա մակերես ունեցող սարահարթի վրա կենտրոնացած էին թվով տաս վիշապաքարեր, որոնք առնչվում էին կրոնիկսատիպ կառույցներին¹:

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վաղ հնագիտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու:

1 Վիշապաքարերի սահմանման, ուսումնասիրության պատմության և մեր աշխատանքների նախնական հաշվետվության համար տե՛ս Gilibert A., Bobokhyan A.,

Այս հոդվածը նպատակ ունի նախնական դիտողություններ անելու իրականացված հետազոտությունների վերաբերյալ՝ ներկայացնելով Տիրինկատարի սրբազան լանդշաֆտի առանձնահատկությունները և ձևավոխման ընթացքը:

Տեղադրությունը. Շնորհիվ իր հարմար ռելիեֆի և հարուստ ջրային պաշարների, Արագածը հնագույն ժամանակներից ի վեր գրավել է մարդկանց ուշադրությունը²: Արագածի զանգվածը կազմված է երրորդական շրջանի 400–800 մ հզորության հրաբխային ապարներից՝ անդեզիտներից, անդեզիտա-դացիտներից, իսկ ստորոտը շրջապատված է անթրոպոգեն առանձին կենտրոններից՝ արտահայտված ոչ հզոր լավային հոսքերով և տուֆերով: Արագածի գագաթնային գոտին ունի մասնատված ալպյան ռելիեֆ, որի շուրջ, մոտ 2.500–3.000 մ բարձրության վրա, տարածվում են տեղ-տեղ մնացուկային թմբաշարեր կրող աստիճանակերպ սարահարթեր: Տիրինկատարը այդ թմբաշարերից մեկն է: Արագածի հարավային լանջի հիմնական մասը պատված է Տիրինկատար հրաբխի անդեզիտա-բազալտային լավաների արտադրած հոսքերով: Այդ հրաբխի հոսանքները ձևավորել են մի շարք սանդղավանդներ՝ այսպիսով ողողելով լանջերի մեծ հատվածներ ընդհուպ մինչև Դիան-Արագածոտն-Լեռնակերտ-Սասունիկ գյուղերը: Տիրինկատարի հրաբուխը Արագածի ամենավերջին լավային հոսքն է և թվագրվում է մոտ 450.000 տարով³:

Տիրինկատար հասնում են Ամբերդի ձորով դեպի «տասներկու բանդեր (ջրանցքներ) տանող ուղղությամբ: Մեզ հետաքրքրող մշակութայնացված տարածքը գտնվում է բուն Տիրինկատարից դեպի արևմուտք,

Hnila P., Dragon Stones in Context: The Discovery of High-Altitude Burial Grounds with Sculpted Stelae in the Armenian Mountains. – *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 144, 2012, pp. 93–132: *Բորոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ.*, Վիշապաքարերի հնագիտություն. – Վիշապ քարակոթողները, Ա. Պետրոսյան, Ա. Բորոխյան (խմբ.), Երևան, 2015, էջ 269–396:

- 2 *Քալանթար Ա.*, Արագածը պատմության մեջ, Երևան, 1935; *Smith A. T., Badalyan R. S., Avetisyan P. S.*, The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, 1: The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia. – *Oriental Institute Publications* 134, Chicago, 2009; *Badalyan R. S., Avetisyan P. S.*, Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia: I. Mt. Aragats and Its Surrounding Region. – *British Archaeological Reports* 1697, Oxford, 2007.
- 3 *Бальян С. П.*, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей. Ереван, 1969, с. 229, 242, հմմտ. *Շիրաշիրյան Հ.*, Արագած լեռը, Երևան, 1934, էջ 7; *Пафенгольц К. Н., Тер-Месроbian Г. Т.* Арагац. Ереван, 1964, с. 24–25; *Меликсетян Х. Б.*, Геохимия вулканических серий Арагацкой области. – *Известия НАН РА, Науки о Земле* 3, 2012, с. 40, 44, *Connor L. J., Connor C. B., Meliksetian K., Savov I.*, Probabilistic Approach to Modeling Lava Flow Inundation: A Lava Flow Hazard Assessment for a Nuclear Facility in Armenia. – *Journal of Applied Volcanology* 1/3, 2012, pp. 5–7, 11, 16:

ծովի մակարդակից մոտ 2.850 մ բարձրության վրա, ընդարձակ գոգահովտում: Տիրինկատարի մարգագետնով անցնում են երկու գալարաձև ընթացող գետակներ, որոնք մասնակիորեն ընդլայնել են տարածքն այցելող անասնապահները և տեղ-տեղ վերածել ավազանների: Արագած բարձրացողների համար մինչև վերջին պահը մարգագետինը մնում է թաքնված կեղծ գագաթի ետևում: Հասնելով այնտեղ՝ բացվում է յուրահատուկ մի տեսարան Արագածի չորս գագաթների պատկերով հյուսիս-արևելքում և Արարատի պատկերով հարավ-արևմուտքում:

Անվանումը և նախկին հիշատակումները. Հետազոտվող տարածքը տարբեր անուններով կոչվել է Տիրինկատար, Տիրանկատար, Կզըլ-Ջիարեթ⁴: Տիրինկատար անվանում են հայ հեղինակները⁵. անունն այսպես նշված է 1:100.000-անոց քարտեզների վրա, որոնց հանույթն արված է 1951թ. և նորացված 1973թ.: «Կզըլ Ջիարեթ» անվանումը հիշատակում է դեռևս Ղ. Ալիշանը⁶, այն կա նաև ցարական հինգ վերստանոց քարտեզի ցանկում⁷: Կարմիր Սար անվանումը հանդիպում է միայն բանավոր կերպով՝ տարածքն այցելող անասնապահների մոտ:

Այս գոտին, որպես պատմական միջավայր, փաստորեն հայտնի չի եղել մինչև 2012թ. մեր այցելությունը, թեև դեռևս 1930-ական թթ. արագածյան «կարմիր» կոչված բլրակները որպես զբոսաշրջային դիտարժան կետեր են նախատեսվել⁸: Ամբերդի ձորի լանջով դեպի վար ընթացող «տասներկու ջրանցքների» մասին գիտի Արագածի պատմական հուշարձանների լավագույն գիտակ Ա. Քալանթարը⁹, սակայն, վերջինիցս անդին, դեպի Տիրինկատար, նրա արշավախումբը չի գնացել: Նույն «Տասներկու ամբարտակների» մասին, Աշտարակի ջրային տեխնիկի միջոցով, տեղյակ է նաև Գ. Ղափանցյանը և բերում է վերջինիս գծագիրը. այդ ամբար-

4 Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Սյր. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 104:

5 Бальян С.П., նշվ. աշխ., էջ 229; Асланян А. Т., Вегуни А. Т. (ред.), Армянская ССР. – Геология СССР, т. XLIII. М., 1970, с. 416; Siebert L., Simkin T., Kimberly P., Volcanoes of the World. Berkeley, Los Angeles, London, 2010, p. 465; Меликсетян Х.Б., նշվ. աշխ., էջ 40, 44; Connor et al., նշվ. աշխ., էջ 5–7, 11, 16:

6 Ալիշան Ղ., Արարատ, Վենետիկ, էջ 132, հմմտ. Էփրիկեան Հ. Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. I, Վենետիկ, 1902, էջ 273, 493:

7 Пагирев Д. Д., Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, с. 132; Նազարյան Խ., Արագած. – ՀՍՀ, հ. I, Երևան, 1974, էջ 677–678: Ասլանյան Ս. Ա., Գրգենարյան Հ. Գ., Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան, Երևան, 1981, էջ 190:

8 Կարապետյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 51–52, հմմտ. Քալանթար Ա., Քարե դարը Հայաստանում. – Նորք 5/6, 1925, էջ 207–232, 219:

9 Քալանթար Ա., նշվ. աշխ., էջ 221:

տակները ջուր են մատակարարել 12 գյուղերի, որոնցից առաջինը Շամիրամն է¹⁰։ Գ.Ղափանցյանը Աշտարակ քաղաքում տեղեկություններ է ստացել Կըզըլ Ջիարեթի մասին, թե իբրև այնտեղ կա սրբատեղի, բայց երբեք չի եղել այդ վայրում։ Նա խնդրել է Ն.Տոկարսկուն, որ վերջինս փնտրի սրբավայրը, սակայն ռուս ճարտարապետը չի կարողացել այն գտնել¹¹։ Ի դեպ, Տոկարսկին կարող էր Տիրինկատարը փնտրել 1934 թ., երբ նա Բ.Պիոտրովսկու հետ հետախուզական աշխատանքներ էր իրականացնում Անբերդի շրջակայքում, կամ 1936 թ., երբ պեղվում էր Ամբերդը, և երբ Պիոտրովսկին վերագտավ Պրոսպեկտ 1 (Ջհանգիր աղայի յայլայի) վիշապաքարը¹²։

Հին ծիսական լանդշաֆտը. Ընդարձակ գոգահովտում գտնվող Տիրինկատարի ծիսական լանդշաֆտը, վիշապաքարերով հանդերձ, զբաղեցնում է մոտ 40 հա մակերես, և, ինչպես նշվեց, տեղադրված է Արագած-Արարատ առանցքի վրա (նկ. 1ա,բ)¹³։ Մարգագետնի կենտրոնական հատվածում մենք փաստագրեցինք ութ վիշապաքար իրենց տեղում կամ սկզբնական դիրքից ոչ հեռու (հմմտ. նկ. 2ա), ինչպես նաև մեկ վիշապաքարի վերնամաս՝ համատեքստից դուրս։ Նույնականացվեցին հողի մեջ թաղված ևս չորս երկարավուն քարեր, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, վիշապաքարեր են, որոնք հիմնականում առնչվում են կրոնիկներին հետ։ Տարածքում կան նաև մի քանի կրոնիկներ՝ առանց վիշապաքարերի։ Այսպիսով, Տիրինկատարի գոգավորությունը ներառում է առնվազն տաս, հավանական է նաև ավելի, վիշապաքարերով կրոնիկներ։ Սա վիշապաքարերի մինչ այժմ հայտնի ամենամեծ կուտակումն է մեկ պատմա-աշխարհագրական միջավայրում։ Ավելին, առնվազն երեք վիշապաքարերի համատեքստը թվում է լավ պահպանված։

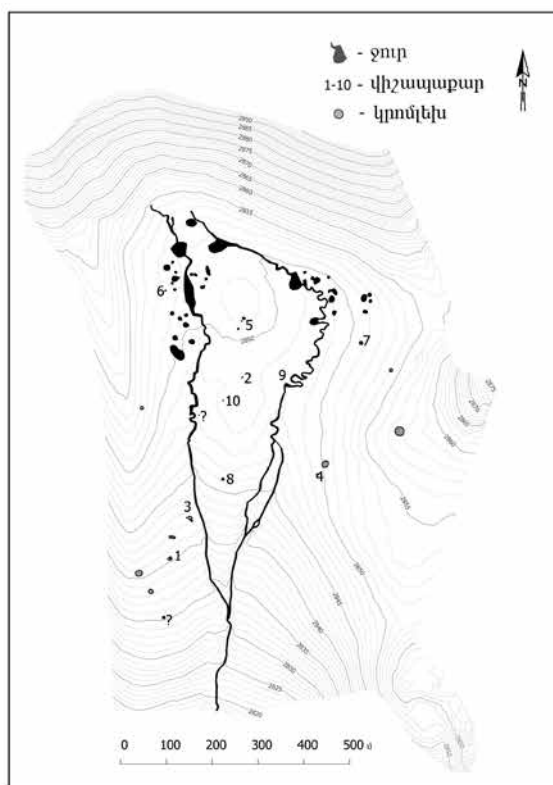
Նորահայտ այս խմբի մեջ հատկապես ուշագրավ է Տիրինկատար 1-ը, քանի որ այն միակ վիշապաքարն է, որի վրա պահպանվել են ժայռապատկերներ։ Ծիսական միջավայրի կենտրոնական հատվածում է

10 Ղափանցյան Գ., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 147, 170–171։

11 Капанцян Г., Ара Прекрасный: мифотворческий образ у армян. – В кн.: Неизданные сочинения. Ереван, 2008, с. 15–16.

12 Пиотровский Б. Б., Страницы моей жизни. М., 2009, с. 138, 291.

13 Ոչ միայն Կարմիր սարը, այլ վիշապաքարերով բնորոշվող բարձրադիր միջավայրերն ընդհանրապես, գտնվում են այնպիսի առանցքի վրա, որի տեսադաշտում են Արարատի, Արագածի կամ Արայի գագաթները, լեռներ, որոնք էական դեր պիտի խաղային վիշապաքարերը կերտողների արժեքային համակարգում։ Այս առանձնահատկությունը Արարատի համատեքստում նկատել է Ն.Մառը, ով գրում է. «Տեսարանը դեպի սուրբ լեռը միշտ առանձնահատուկ է վիշապաքարերի տեղադրության համար»։ Տե՛ս Март Н. Я., Смирнов Я. И., Вишاپы. Л., 1931, с. 92։

Նկ. 1. Տիրինկատարի միջավայրը (ա) և տեղագրությունը (բ).

Նկ. 2. Տիրինկատար 4 վիշապաքարը (ա) և Կըզըլ Ջիարեթ սուրբը (բ).

գտնվում Տիրինկատար 10-ը, որը մեր արշավախումբը նկատել էր դեռևս 2012թ. հետախուզության ընթացքում, երբ այն սահմանվեց որպես հնարավոր վիշապաքար հողածածկույթի տակ, քանի որ նրա բազալտե դուրս ընկած հորիզոնական հատվածի միայն 70 սմ էր տեսանելի մոտ 40–60 սմ բարձրության բլրակի մակերեսի վրա: 2013թ. պեղումները ցույց տվեցին, որ այստեղ հիքավի գործ ունենք ձկնակերպ վիշապաքարի հետ, որը հանդես է գալիս երկու կրոմլեխներով կառույցների համատեքստում: Առկա նյութի հիման վրա կառույցները կարելի է թվագրել միջին բրոնզով: Նկարագրված ծխական հարթակով վիշապաքարերի զուգահեռների թվում կարելի է հիշել մեր արշավախմբի հայտնաբերած Մաղախներ 1-ը Գեղամա լեռներում¹⁴ և Ծալկայի ջրամբարի տարածքի կրոմլեխները, որոնցում մեծ և փոքր կլոր կառույցները առնչվում են միմյանց՝ վիշապաքարերի համատեքստում¹⁵:

Տարածքի հետազոտ ձևափոխումները. Խնդրո առարկա տարածքն իր կարևորությունը պահպանել է նաև մեր օրերում: Մասնավորապես բլրի գագաթին է գտնվում սուրբը՝ Կրզըլ Զիարեթը, տարածքն օգտագործող տարակրոն խմբերի համար սինկրետիկ մի սրբավայր, որ հանդես է գալիս գրեթե քառակուսի հատակագծով շինության ձևով. շրջակայքում ցանկության արտահայտման քարակույտեր են ու գերեզմանոց (սկ. 2բ): Այնտեղ այսօր էլ ծխակատարություններ են տեղի ունենում, գոհաբերություններ արվում հայ և եզդի բնակչության կողմից: Նույնանուն կոչված սրբավայր-ուխտատեղիները տարածված են ոչ միայն Արագածի¹⁶, այլև Գեղամա¹⁷, Վարդենիսի¹⁸, Տայքի¹⁹, Բյուրակնյան, Շիրակի և Վանանդի²⁰, Արարատի²¹, Արարադի²² լեռների բարձրադիր մշակութայնացված միջա-

14 Bobokhyan A., Gillibert A., Hnila P., Vishaps of the Geghama Mountains: New Discoveries and Propedeutics to a History of Research. – Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies VII/2, 2012, pp. 7–27, table VII.

15 Narimanishvili G., Neue Forschungen zur Trialeti-Kultur, Tbilisi, 2009, table XXIX–XXXI.

16 Հմմտ. նաև Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 132; Капанцян Г., նշվ. աշխ., էջ 15–16:

17 Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 331; Март Н. Я., Смирнов Я. И., նշվ. աշխ., էջ 83–84. վերջինս նույն Կրզըլ Զիարեթ անվամբ՝ վիշապաքարերով հայտնի Թոխամախան Գյուլի մոտակայքում:

18 Մարտիրոսյան Հ. Ա., Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ. – ՊԲՀ, 1969, թիվ 3, էջ 191–208, 196:

19 Արրպետ, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, 1929, էջ 54–55:

20 Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 1, 7, 132: Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 15, 70, Արրպետ, Վիշապազանց պաշտամունքը. – Բազմավեպ, 1931, թիվ 7/8, էջ 308–319, 310–319:

21 Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 490, 521:

22 Uyanik M., Petroglyphs of South-Eastern Anatolia, Graz, 1974, p. 83.

վայրերում և շատ հաճախ, ըստ համապատասխան բլուրների գույնի, անվանվում են Սպիտակ, Սև կամ Կարմիր սար ու բլուր: Ուշագրավ է, որ Գեղամա լեռների ամենաբարձր գագաթը՝ «Վիշապային» անվամբ Աժդա-հակը (3.598 մ) ունեցել է երկրորդ՝ Կըզըլ դաղ անվանումը²³, իսկ ոչ պակաս «Վիշապային» Գեղ(մաղան) լեռնագագաթը (3.319 մ) նույն լեռնաշղթայում ոչ պատահականորեն կոչվում է նաև Դըզըլ Զիարեթ²⁴: Հատկապես հե-տաքրքիր է այն հանգամանքը, որ Գեղամա լեռների հարավային հատվա-ծի մերձկատարային մասում գտնվող լեռնագագաթներից մեկը կոչվում է Վիշապասար կամ Զիարեթ Դըզըլ²⁵: Լեռնային այս սրբավայրերի տա-րակրոն և տարեթնիկ խմբերի կողմից հարգվելու հանգամանքը վկայում է նրանց արխաիկ բնույթի մասին²⁶: Ըստ էության, այդ սրբավայրերն, ի տարբերություն դաշտավայրայինների, չեզոք գոտիներ են, որտեղ, բա-ցարձակ սրբության մթնոլորտում, վերանում են ամեն տեսակի սահման-ները:

Բացի հիշյալ սրբավայրի գոյության հանգամանքից, նկատվում է նաև Տիրինկատարի ժամանակավոր բնակչության հատուկ վերաբերմուն-քը վիշապաքարերի նկատմամբ, որի պատմական նշանակության մասին որպես այդպիսին նրանք տեղյակ չեն, սակայն համարում են ինչ-որ կա-րևոր և խորհրդավոր սրբություն, ինչը կարելի է դիտել մինչև վերջերս Հա-յաստանում պահպանված քարի պաշտամունքի ընդհանուր համատեքս-տում²⁷: Ուշագրավ է, որ Արագածի և Ղազախի կրոնիկներին՝ «պարուրաձև քարե շրջանների» պարագայում (որոնց կենտրոնում նաև երկար քարեր են լինում), խոսք է գնում, այն մասին, որ դեռևս 19-րդ դ. տեղացի բնակչու-թյունը գնում էր վերջիններիս մոտ աղոթքի՝ ընկալելով դրանք որպես «սրբերի գերեզմաններ»²⁸: Այս տեսանկյունից վիշապաքարերի՝ ծիսական կառույցների, մասնավորապես կրոնիկ-դամբարանների և նախնիների

23 Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Սյր. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի և հա-րակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 54:

24 Ապանյան Ա. Ա., Գրգեարյան Հ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 50, 122:

25 Նույն տեղում, էջ 72: Վիշապասարի շրջակայքում կան երկու վիշապաքար և ժայ-ռապատկերների կուտակումներ:

26 Լիսիցյան Ս., Ջանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 282: Վիշապաքարերի համա-տեքստում հմնտ. Ատրպետ, Վիշապազանց պաշտամունքը, էջ 310 և *Мартин Х. Я., Смирнов Я. И.*, նշվ. աշխ., էջ 65:

27 Մամուլեան Խ., Քարի պաշտամունքը հայերի մեջ. – Հանդես ամսօրեայ, 1927, թիվ 8–9, էջ 435–442, 521–525: Բդոյան Վ., Երկրագործական պաշտամունքի մի քանի հետքեր հայերի մեջ. – Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատ-մական թանգարանի, թիվ 3, 1950, էջ 5–71:

28 *Гурко-Кряжин В. А.*, Циклопические сооружения Закавказья. – *Новый Восток*, N 15, 1926, с. 212–221, 220՝ նաև վիշապաքարերի համատեքստում:

հետ առնչվելու պարագան համապատասխանում է ժողովրդի մեջ (հատկապես Արագածի շուրջ) տարածված պատկերացմանը վիշապաքարերի գործառույթի մասին. այսպես, տեղացիներն այդ հուշարձանները կոչում են «օղուզների (հսկաների) գերեզմաններ»²⁹:

Քննարկվող սրբազան լանդշաֆտն արտահայտված է նաև ժողովրդական ավանդազրույցներում, որոնք 20-րդ դ. սկզբներին Արագածի հարավային փեշերին (Աշտարակի շրջան) հավաքել է Գ. Ղափանցյանը: Տեղացիները Տիրինկատարի սրբի (Կրզըլ Զիարեթի) տարածքը կապում են գարնանային Արա աստվածության հետ. իբրև թե սրբավայրի մոտ է գտնվում վերջինիս գահն իր աթոռներով, այլևայլ գծագրություններով, և որտեղ կան քարե կամ այլ պատկերներ³⁰: Կարևոր է, որ այս զրույցները ավանդել են աշտարակցիները, քանի որ Հայաստանում «շատ քիչ տեղեր են մնացել, որ հնուց պահպանած լինեն իրենց բնիկ բնակչությունը: Աշտարակն ահա այդ սակավ տեղերից մեկն է»³¹:

Ազգագրական և առասպելաբանական տեսանկյունից ուշագրավ է Տիրինկատար անվանումը: Նման անունները Հին Հայաստանում կապվել են սրբավայրերի, արձանների, վիշապների հետ. հմնտ. օր. Մուշի մոտ գտնվող նույն Տիրինկատար կամ Կրզըլ Զիարեթ անվամբ բարձունքը (ի դեպ, ծովի մակերևույթից գրեթե նույն՝ 2.600 մ բարձրության վրա), որի վրա էր գտնվում Առաքելոց կամ Տիրինկատար վանքը, իսկ ստորոտին՝ Վիշապ քաղաքը³²:

29 *Пиотровский Б.Б.*, Вишапы: каменные статуи в горах Армении. Л., 1939, с. 13. Հմնտ. նաև *Март Н.Я.*, *Смирнов Я.И.*, նշվ. աշխ., էջ 64:

30 Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 99, 110, 148; *Капанцян Г.*, նշվ. աշխ., էջ 15–16: Ուշագրավ է, որ արևմտաեվրոպական մենսիիրների և ընդհանրապես մեգալիթյան կառույցների մասին նույնպես նման ոճի ավանդազրույցներ են պահպանվել: Այդ մասին տես *Bock H.*, *Fritsch B.*, *Mittag L.*, *Großsteingräber der Altmark*. Halle, 2006, pp. 179–185, 192–199:

31 *Շահազիզ Ս.*, Աշտարակի պատմությունը, Երևան, 1987, էջ 58:

32 *Thierry J.M.*, *Le couvent des Saints-Apotres de Mua*. – *Handes Amsorya*, 1976, p. 237; *Вардумян Г.Д.*, Дохристианские культы армян. – *Армянская этнография и фольклор*, вып. 18. Ереван, 1991, с. 109, 112–113; *Հարությունյան Ս.*, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 118: Անվանումը հավանաբար կապ ունի Տիր աստվածության հետ. հմնտ. «Մեղրի քարեր»-ի մասին, ավանդությունը, ըստ որի այդ քարերը գտնվում էին Մուշ քաղաքի հարավային կողմում՝ Տիրկատար լեռան լանջին, իսկ լեռան վրա էր Տիր աստծու մեհյանը: Տիրը սովորություն ուներ նստելու այս քարերի վրա և ուտել մեղունների՝ իրեն համար պատրաստված հատուկ մեղրը, որը պահվում էր ոչ հեռու գտնվող քարայրի տաս կարասների մեջ: Տես *Ս. Ս. Ղափանյան*, Ավանդապատում, Երևան 1969, էջ 74: Տիրը բազմաշերտ կերպար է. քննարկվող թեմայի համատեքստում ուշագրավ է նրա առնչությունը լեռների, ջրի, երկրագործության, նախնիների պաշտամունքին, ինչպես նաև՝ վիշապներին, ցլերին, կարմիր գույսին և ի վերջո՝ Տիրինկատար լեռներին: Հարցի շուրջ տես. *Քոչա-*

Այն հանգամանքը, որ Տիրինկատարը սրբավայր է նաև այժմ (որի մասին առկա են կամ ստեղծվում են ավանդազրույցներ), այն որ տարածքում կա միջնադարյան խեցեղեն, իսկ որոշ քարերի վրա (օրինակ՝ Տիրինկատար 1-ի)՝ նշաններ, որոնք կարող էին ավելացվել միջնադարում, թերևս չի բացառում, որ տարածքը կարող էր օգտագործվել ինչպես արտավայր, այնպես էլ սրբավայր բրոնզ-երկաթի դարից հետո:

Քննարկում. Նախկինում վիշապաքարերն ընկալվում էին զուտ որպես նախապատմական ոռոգովի համակարգերի հանգուցակետերում տեղադրված հուշարձաններ: Նոր հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ վիշապաքարն շատ ավելի բարդ երևույթ է: Պարզվում է, որ վիշապաքարերը հիմնականում տեղակայված են լեռնային հրապարակներում՝ կրոմլեխներով կառույցների մեջ և նրանց միջավայրում: Այս առանձնահատկությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ վերջիններս առավելապես հասարակական հիշողության կազմակերպմանն առնչվող և բարձրադիր ծիսական միջավայրերում տեղակայված կոթողներ են, որոնք կարող են լինել բնույթով սինկրետիկ և ունենալ բազմագործառնության ժամանակաշրջան (ի թիվս այլոց կապվելով նաև ջրի և ոռոգման համակարգերի հետ): Վիշապաքարերի այս գործառնությամբ որոշակի զուգահեռներ է գտնում նախապատմական մեգալիթյան մշակույթներում³³:

Վիշապաքար երևույթն անհրաժեշտ է դիտարկել մշակութային զարգացումների ընդհանուր համակարգում՝ նստակյաց-երկրագործ-դաշտավայրաբնակ և կիսաքոչվոր-անասնապահ-լեռնաբնակ համայնքների փոխազդեցության ոլորտում: Այս իմաստով կարևոր է վիշապաքարերի բարձրությունների դասակարգումը: Հաշվի առնելով վերջիններիս հայտնաբերման բարձրությունները՝ կարելի է հստակորեն առանձնացնել դրանց ի հայտ գալու երկու մակարդակ՝ 1. բարձր լեռնային՝ մոտ 2.400-3.200 մ, ուր չկան մշտական բնակավայրեր, բայց առկա են ամառանոցներ, կրոմլեխներ ու սրբավայրեր և 2. նախալեռնային՝ մոտ 1.700-2.300 մ, ուր առկա են ինչպես մշտական կամ ժամանակավոր բնակավայրեր, այնպես էլ ամառանոցներ, կրոմլեխներ ու սրբավայրեր:

Հիշյալ երկու ոլորտների վիշապաքարերը կարող են ընկալվել որպես խորհրդանշական «խարիսխներ»՝ տարբեր սոցիո-մշակութային խմբերի փոխառնչության համակարգում: Հետևապես, ճիշտ են այն հեղի-

ըյան Գ. Գ., Տիր/Տիր աստվածությունը «հայոց մեծաց» սերնդաշարքում. – ԼՀԳ, 2005, թիվ 1, էջ 130-141:

33 Հմմտ. Bradley R., The Past in Prehistoric Societies. London-New York, 2002, pp. 40, 43, 48, 102-113:

նակները, ովքեր նշում են, թե արագածյան այնպիսի նախալեռնային հուշարձանախմբեր, ինչպիսիք են Շամիրամը, Արուճը, Կոշը, ԱղաՎնատունը, Օշականը և այլն, իրենց բնորոշ բազմապիսի հուշարձաններով (բնակավայրեր, դամբարաններ, սրբարաններ, մենաքարեր, «հսկաների տներ», աշտարակներ, ժայռապատկերներ) և ընդհանրապես նյութական ու հոգևոր մշակույթով պետք է անմիջական առնչություն ունենան վիշապաքարերը կերտողների հետ³⁴:

Եզրակացություն. Հնագիտական և ազգագրական հետազոտությունները փաստում են, որ Հայաստանում գոյություն են ունեցել տարածքների մշակութայնացման երեք մակարդակներ՝ դաշտավայրային, նախալեռնային և բարձր լեռնային, որոնց պայմանականորեն կոչում ենք «ցածր», «միջին» և «բարձր»: Աշխարհագրական պայմանների թելադրած այս «ուղղահայաց գոտիականությունը» պայմանավորել է տարածաշրջանի մշակութային զարգացումների ողջ ուղին: Այս իմաստով կարելի է ասել, որ լեռնաշխարհի պատմությունն ընդհանուր առմամբ այս երեք մակարդակների փոխազդեցության ընթացքն է: Ընդ որում, «բարձր» մակարդակում են գտնվել դաշտավայրային և նախալեռնային գոտիներում ապրող մարդկանց սրբավայրերը («սրբերը») և արոտավայրերը: Նորահայտ Տիրինկատար սրբավայրն էապես լրացնում է այս խնդիրների մասին առկա պատկերացումները:

СВЯЩЕННЫЙ ЛАНДШАФТ ТИРИНКАТАРА НА АРАГАЦЕ

Арсен Бобохян

Резюме

Археологические и этнографические исследования показывают, что в Армении существовали три уровня адаптации ландшафтов: равнинный, предгорный и высокогорный, которые условно можно назвать «низкий», «средний» и «высокий». Продиктованная географическими условиями «вертикальная зональность» обусловила весь путь культурного развития Армянского нагорья. Причем, на «высоком» уровне находились святыни и высокогорные пастбища населения, живущего в предгорьях и равнинных зонах. Новонайденный памятник Тиринкатар на южных склонах горы Арагац существенно дополняет наши представления о ранних обществен-

34 Քալանթար Ս., Քարե դարը Հայաստանում, էջ 207–232: Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 154: Մարտիրոսյան Հ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 192–193: Արագածի հարավային փեշերի մոտ 1.000–2.100 մ բարձրության վրա գտնվող բնակավայրային համակարգի մասին տե՛ս Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Մինոնյան Հ., Տիրացյան Գ., Քալանթարյան Ս., Հնագիտական հետազոտություններ Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի և Նաիրիի շրջաններում. – ԼՀԳ, 1977, թիվ 4, էջ 77–93: Հմմտ. նաև Badalyan R. S., Avetisyan P. S., նշվ. աշխ.):

ных процессах региона. Территория находится на высоте около 3.000 м над уровнем моря, среди широкой котловины, в центральной части которой в 2012 г. были зафиксированы десять каменных стел – вишапов в контексте кромлехов. Указанная территория могла сохранить свое значение как пастбище и сакральное место и позднее, о чем свидетельствуют найденная здесь средневековая керамика, зиарет и соответствующие предания.

Ключевые слова: Арагац, Тиринкатар, каменные вишапы, кромлех, сакральный ландшафт, вертикальная зональность, культ камня, синкретизм, археология, этнография.

SACRED LANDSCAPE OF TIRINKATAR ON ARAGATS

Arsen Bobokhyan

Summary

Archaeological and ethnological investigations demonstrate that three levels of human adaptation – lowland, foothills and upland – existed in Armenia, which we call conventionally call “low,” “middle,” and “high” zones. This “vertical zonality” conditioned the whole way of cultural developments of the Armenian Highland. The sacred places and summer pastures of the population living in the lowlands and on the foothills were situated on the “high” zones. Tirinkatar, a recently discovered site on the southern slopes of the Mount Aragats, essentially adds our knowledge of early social processes of the region. This landscape, situated on ca. 3.000 m above the sea level, represents a wide meadow: in 2012 ten monumental stelae called vishap, as a rule, associated with cromlechs, were documented in the central part of the meadow. The area under consideration could have kept its earlier significance as a summer pasture and sacred place also during later periods, as suggested by the presence of medieval pottery, the ziaret, and corresponding folk traditions.

Keywords: Aragats, Tirinkatar, vishap stone, cromlekh, sacred landscape, vertical zonality, stone cult, syncretism, archaeology, ethnography.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱՀ	— Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ	— Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ	— Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստորիինից
ԳՍ	— Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ	— Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստութեան
ԷԱԺ	— Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ	— Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ	— Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ	— Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ	— Հին աւանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ	— Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ	— Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ	— Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ	— Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ	— Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ	— Վկայություն
ՔՀ	— «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ	— Мифы народов мира
СЭ	— Советская этнография
СПГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ	— Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14.	The types of money and their ritual significance
<i>Armine Zohrabyan</i>	156
15.	Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets
<i>Lilia Avanesyan</i>	168
16.	Necklaces with dragon symbols
<i>Astghik Israelian</i>	179
17.	On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships
<i>Lianna Gevorgyan</i>	193

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18.	Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia)
<i>Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan</i>	206
19.	The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks
<i>Ester Khemchyan</i>	217
20.	The soul outside of the body in Armenian tales of magic
<i>Tamar Hayrapetyan</i>	231
21.	The Hisnakats (Forty days) feast epiphany
<i>Hasmik Abrahamyan</i>	243
22.	On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield
<i>Artak Dabaghyan</i>	255
23.	Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant
<i>Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan</i>	263
24.	Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed
<i>Smbat Hakobyan</i>	269
25.	Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research)
<i>Sose Grigoryan</i>	279

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26.	Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats
<i>Arsen Bobokhyan</i>	290
27.	Sacred objects from medieval Sagmosavank
<i>Ashot Manucharyan</i>	302
28.	Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region
<i>Hagop Tcholakian</i>	313

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458

XII. MINOR FOLKLORE GENRES

41.	Thematic manifestations of children's humor <i>Armen Sh. Sargsian</i>	470
42.	Folklore and ethnographic materials in the Vedi region <i>Svetlana Vardanyan, Hasmik Margaryan</i>	484
43.	Distinctive Armenian words in the dialect of Turkey's Hamshentsi <i>Sergey Vardanyan</i>	491
	Abbreviations	503

**ՀԱՊԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

XVII

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ
Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված ժողովածու

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

ARMENIAN FOLK CULTURE

XVII

TRADITION AND MODERNITY IN ARMENIAN CULTURE
Festschrift for Stepan Lisitsian on the occasion of his 150th birthday

Խմբագիրներ՝
Հարություն Մարության,
Թամար Հայրապետյան,
Սուրեն Հոբոսյան

Էջադրում և ձևավորում՝
Արթուր Հարությունյան

ISBN 978-9939-9178-2-5

9 789939 917825

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԱՌԱԿԱՆ ԶԱՅՈՑ ԱՆԱԿՈՒՅԹՈՒՄ